

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA EVFEMIZM VA DISFEMIZM BIRLIKLARINING LINGVISTIK-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i05.025>

Hasanova Umida Ziyomurod qizi

Ilmiy rahbar: Abdinazarov O'ktam Qo'shoqovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi evfemizm hamda disfemizm birliklarining lingvistik-pragmatik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda evfemizmning ijtimoiy noqulay, tabu yoki keskin mazmundagi tushunchalarni yumshatish, disfemizmning esa nutqiy bahoni keskinlashtirish, salbiy emotsional ta'sirni kuchaytirish va kommunikativ masofani oshirish vazifalari o'rganiladi. Ingliz va o'zbek tillaridagi misollar asosida o'lim, kasallik, tana a'zolari, ijtimoiy maqom, siyosiy nutq, kasbiy munosabat va kundalik muloqot doirasidagi birliklarning pragmatik vazifalari yoritiladi. Tadqiqot natijalari evfemizm va disfemizm faqat lug'aviy almashtirish emas, balki madaniy norma, nutqiy vaziyat, adresatga munosabat va kommunikativ maqsad bilan bog'liq murakkab hodisa ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: evfemizm, disfemizm, pragmatika, tabu, nutq madaniyati, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tahlil

LINGUISTIC-PRAGMATIC FEATURES OF EUPHEMISM AND DYSPEMISM UNITS IN ENGLISH AND UZBEKISTAN

Hasanova Umida Ziyomurad kizi

Scientific supervisor: Abdinazarov Oktam Kushokhovich

Termez University of Economics and Service

Abstract: This article presents a comparative analysis of the linguistic and pragmatic features of euphemistic and dysphemistic units in English and Uzbek. The study examines the role of euphemism in softening socially sensitive, taboo or harsh concepts, while dysphemism is analyzed as a means of intensifying negative evaluation, emotional expressiveness and communicative distance. Based on examples from English and Uzbek, the article explores units related to death, illness, body parts, social status, political discourse, professional communication and everyday speech. The findings show that euphemism and dysphemism are not merely

lexical substitutions but complex linguistic phenomena shaped by cultural norms, speech context, speaker attitude and communicative intention.

Keywords: euphemism, dysphemism, pragmatics, taboo, speech culture, English, Uzbek, comparative analysis

Kirish

Til inson tafakkuri, madaniyati va ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi eng muhim vositalardan biridir. Har bir jamiyatda ayrim mavzular ochiq aytilishi noqulay, keskin yoki odob me'yorlariga zid deb qaraladi. Bunday holatlarda so'zlovchi bevosita nomlash o'rniga yumshoqroq, bilvosita yoki madaniy jihatdan maqbulroq ifodadan foydalanadi. Tilshunoslikda bunday birliklar evfemizm deb yuritiladi. Aksincha, ayrim vaziyatlarda so'zlovchi narsa-hodisa yoki shaxsga nisbatan salbiy munosabatini kuchliroq ifodalash, adresatni kamsitish, tanqidiy bahoni oshirish yoki emotsional ta'sirni keskinlashtirish uchun qo'pol, tahqirlovchi yoki salbiy bo'yoqdor birliklardan foydalanadi. Bunday birliklar disfemizm deb ataladi.

Ingliz va o'zbek tillarida evfemizm va disfemizmning shakllanishi umumiy kommunikativ ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lsa-da, ularning qo'llanish doirasi, madaniy asoslari va pragmatik vazifalarida sezilarli farqlar mavjud. Ingliz tilida "passed away", "senior citizen", "economically disadvantaged", "correctional facility" kabi ifodalar yumshatish, rasmiylashtirish yoki ijtimoiy sezgirlikni saqlash uchun ishlatiladi. O'zbek tilida esa "vafot etdi", "olamdan o'tdi", "yoshi ulug'", "ko'zi ojiz", "nogironligi bo'lgan shaxs" kabi birliklar odob, hurmat, hamdardlik va ijtimoiy muloyimlik vazifasini bajaradi. Disfemizmda esa ingliz tilida "crook", "junkie", "old hag", "pig" kabi birliklar, o'zbek tilida "o'g'ri", "iflos", "yaramas", "kazzob" kabi keskin baholovchi birliklar salbiy ekspressiya hosil qiladi. Bunday birliklar har ikki tilda nutq madaniyati, ijtimoiy maqom, adresat bilan munosabat, vaziyatning rasmiy yoki norasmiyligi bilan bevosita bog'liq.

Evfemizm va disfemizmni qiyosiy o'rganish tilshunoslik uchun muhim, chunki bu hodisalar faqat leksik-semantik jarayon emas, balki pragmatik tanlov hamdir. Allan va Burridj evfemizm hamda disfemizmni "qalqon" va "qurol" vazifasida ishlatiladigan til birliklari sifatida talqin qiladi: evfemizm ijtimoiy noqulaylikdan himoya qiladi, disfemizm esa salbiy ta'sirni kuchaytiradi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, mazkur maqolaning dolzarbligi ingliz va o'zbek tillarida mazkur birliklarning kommunikativ vazifalarini aniqlash, ularning madaniy-pragmatik asoslarini qiyoslash va nutq jarayonidagi baholovchi imkoniyatlarini yoritish bilan belgilanadi.

Adabiyotlar tahlili

Evfemizm va disfemizm masalasi jahon tilshunosligida semantika, pragmatika, sotsiolingvistika, diskurs tahlili va lingvokulturologiya doirasida o'rganilgan. Keith Allan va Kate Burridgening "Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon" asari mazkur sohadagi asosiy nazariy manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu asarda evfemizm inson muloqotida ijtimoiy noqulaylik, tabu, qo'rquv, uyat, diniy cheklov, siyosiy manipulyatsiya va odob me'yorlari bilan bog'liq holda izohlanadi. Mualliflar evfemizm va disfemizmning faqat "chiroyli" yoki "qo'pol" so'zlar majmui emas, balki insonning ijtimoiy-psixologik holati, madaniy qadriyatlari va kommunikativ strategiyasi bilan bog'liq universal hodisa ekanini ko'rsatadi.

Pragmatika nuqtayi nazaridan evfemizm ko'pincha "yuzni saqlash" strategiyasi bilan bog'lanadi. Brown va Levinsonning politeness theory - muloyimlik nazariyasida so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi ijtimoiy masofa, hurmat, maqom va nutqiy xavf tushunchalari muhim o'rin tutadi. Evfemizm aynan shunday xavfni kamaytiradi: masalan, "he died" o'rniga "he passed away" deyish tinglovchining hissiy holatini hisobga olish, muloqotdagi keskinlikni yumshatish va ijtimoiy odobni saqlashga xizmat qiladi. So'nggi tadqiqotlarda ham evfemizatsiya leksik hodisadan tashqari pragmatika va sotsiolingvistika bilan bog'liq murakkab mexanizm sifatida talqin qilinadi.

O'zbek tilshunosligida evfemizm va disfemizm masalasi A. Omonturdiyev, X. Qodirova va boshqa tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Xususan, o'zbek tilida evfemizm va disfemizm hodisalarining milliy madaniyat, ma'naviyat, ruhiy-axloqiy me'yorlar bilan bog'liqligi qayd etiladi. Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti manbasida evfemizm va disfemizm o'zbek tili leksikologiyasi doirasida muhim modul sifatida ko'rib, ularning tildagi o'rni, dolzarbligi va o'quv jarayoniga tatbiqi yoritilgan. O'zbek tilida, ayniqsa, o'lim bilan bog'liq evfemik birliklarning ko'pligi xalqning marhumga hurmat, yaqinlariga hamdardlik va nutqiy ehtiyotkorlik an'analari bilan izohlanadi. Manbada A. Omonturdiyevning "Bir so'z lug'ati"ga tayangan holda o'zbek tilida o'lim bilan bog'liq 300 ga yaqin evfemik variant mavjudligi qayd etilgan.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, evfemizm va disfemizmni faqat so'z almashtirish sifatida o'rganish yetarli emas. Ularni pragmatik vazifa, nutqiy vaziyat, madaniy norma, ijtimoiy munosabat, baholovchi ma'no va diskurs strategiyasi sifatida tahlil qilish zarur. Ayniqsa, ingliz va o'zbek tillari qiyosida bu birliklar turli madaniyatlarda odob, hurmat, kinoya, tanqid, siyosiy yumshatish va salbiy stigmalash qanday ifodalanishini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot qiyosiy-lingvistik, semantik-pragmatik va kontekstual tahlil metodlariga asoslandi. Qiyosiy-lingvistik metod ingliz va o'zbek tillaridagi evfemik

hamda disfemik birliklarning umumiy va farqli xususiyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Semantik tahlil orqali birliklarning asosiy ma'nosi, ko'chma ma'nosi, baholovchi bo'yoqlari va yumshatish yoki keskinlashtirish darajasi o'rganildi. Pragmatik tahlilda esa birliklarning qanday nutqiy vaziyatda, qanday maqsadda, kimga nisbatan va qanday kommunikativ natija hosil qilish uchun qo'llanishi tekshirildi.

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek tillarida keng qo'llanadigan evfemik hamda disfemik birliklar tanlandi. Ingliz tilidan "passed away", "senior citizen", "visually impaired", "correctional facility", "collateral damage", "underprivileged", "let someone go" kabi evfemik birliklar hamda "crook", "junkie", "pig", "old hag", "parasite" kabi disfemik birliklar tahlilga jalb qilindi. O'zbek tilidan "vafot etdi", "olamdan o'tdi", "yoshi ulug'", "ko'zi ojiz", "nogironligi bo'lgan shaxs", "moddiy imkoniyati cheklangan" kabi evfemik birliklar hamda "o'g'ri", "kazzob", "yaramas", "iflos", "tekinxo'r" kabi disfemik birliklar tahlil qilindi.

Maqolada birliklar to'rt mezon asosida baholandi: birinchi mezon - mavzu sohasi, ya'ni o'lim, kasallik, tana, yosh, ijtimoiy maqom, siyosat yoki kasbiy munosabat bilan bog'liqligi; ikkinchi mezon - baholovchi yo'nalish, ya'ni ijobiy-yumshatuvchi yoki salbiy-keskinlashtiruvchi vazifasi; uchinchi mezon - rasmiylik darajasi, ya'ni birlikning rasmiy, betaraf, norasmiy yoki qo'pol nutqqa mansubligi; to'rtinchi mezon - pragmatik maqsad, ya'ni hurmat bildirish, hamdardlik, niqoblash, manipulyatsiya, tanqid, masxara yoki haqorat vazifasini bajarishi.

Natijalar

Tahlil natijalari ingliz va o'zbek tillarida evfemizmning asosiy vazifasi kommunikativ keskinlikni kamaytirish, adresatning hissiy holatini hisobga olish va madaniy nutq me'yoriga rioya qilish ekanini ko'rsatdi. O'lim mavzusida ingliz tilidagi "passed away", "departed", "no longer with us" birliklari bevosita "died" fe'lining yumshatilgan shakllari hisoblanadi. O'zbek tilidagi "vafot etdi", "olamdan o'tdi", "bandalikni bajo keltirdi", "rahmatli bo'ldi" kabi birliklar esa nafaqat ma'noni yumshatadi, balki diniy-madaniy hurmat ohangini ham bildiradi. Bu o'rinda o'zbek tilida evfemizm ko'pincha hamdardlik va marhumga ehtirom funksiyasi bilan kuchli bog'langan.

Kasallik va jismoniy holatga oid birliklarda ham evfemizmning ijtimoiy sezgirlik vazifasi namoyon bo'ladi. Ingliz tilidagi "visually impaired" bevosita "blind" so'zining rasmiy va muloyimroq muqobili sifatida ishlatiladi. O'zbek tilidagi "ko'zi ojiz" yoki "ko'rish imkoniyati cheklangan shaxs" birliklari ham shaxsni kamsitmaslik, uning insoniy qadrini saqlashga qaratilgan. Xuddi shunday, "disabled person" o'rniga "person with disability", o'zbek tilida "nogiron" o'rniga "nogironligi bo'lgan shaxs" shaklining qo'llanishi zamonaviy ijtimoiy nutqda insonni avvalo shaxs sifatida ko'rsatish tamoyili bilan bog'liq.

Yosh va ijtimoiy maqomga oid birliklarda evfemizm hurmat va ijtimoiy odobni ifodalaydi. Ingliz tilidagi "senior citizen" soʻzi "old person" ifodasiga nisbatan muloyimroq va rasmiyroq. Oʻzbek tilidagi "yoshi ulugʻ", "keksalar", "nuroniyalar" birliklari esa yoshni faqat biologik holat sifatida emas, balki tajriba, hurmat va ijtimoiy mavqe bilan bogʻliq holda ifodalaydi. Bu jihatdan oʻzbek tilidagi evfemik birliklarda qadriyat va hurmat semasi kuchliroq seziladi.

Siyosiy va rasmiy nutqda evfemizm baʼzan ijtimoiy noqulay haqiqatni yumshatish yoki yashirish vazifasini bajaradi. Ingliz tilidagi "collateral damage" ifodasi urush yoki harbiy amaliyotlarda tinch aholiga yetgan zarar haqida toʻgʻridan-toʻgʻri gapirmaslik uchun ishlatiladi. "Correctional facility" esa "prison" soʻzining rasmiy va yumshatilgan shakli sifatida qoʻllanadi. Allan va Burridj siyosiy evfemizmlarning aynan jamoatchilikka taʼsirni boshqarish, keskin voqelikni yumshoqroq koʻrsatish imkonini berishini taʼkidlaydi. Oʻzbek tilida ham rasmiy nutqda "ishdan boʻshatildi" oʻrniga "lavozimidan ozod etildi", "qamoqxona" oʻrniga "jazoni ijro etish muassasasi", "kambagʻal" oʻrniga "ijtimoiy himoyaga muhtoj" kabi birliklar ishlatiladi. Bunday birliklar ayrim hollarda odob va rasmiylikni taʼminlasa, ayrim hollarda voqelikni yumshatish yoki byurokratik tus berish vazifasini bajaradi.

Disfemizm esa tahlil qilingan har ikki tilda salbiy bahoni kuchaytiruvchi vosita sifatida namoyon boʻldi. Ingliz tilidagi "crook" soʻzi "criminal"ga nisbatan koʻproq nafrat va ishonchsizlik bildiradi. "Junkie" soʻzi giyohvandlikka chalingan shaxsni ijtimoiy jihatdan kamsituvchi ohangda ifodalaydi. Oʻzbek tilidagi "kazzob", "yaramas", "iflos", "tekinxoʻr" kabi birliklar ham shaxsga nisbatan kuchli salbiy munosabat bildiradi. Bunday birliklar oddiy nomlashdan koʻra koʻproq baholash, haqoratlash, masxara qilish yoki ijtimoiy chetlatish vazifasini bajaradi.

Natijalar yana shuni koʻrsatadiki, bir birlikning evfemik yoki disfemikligi doimiy emas, balki kontekstga bogʻliq. Masalan, ingliz tilidagi "old" soʻzi ayrim vaziyatda neytral boʻlishi mumkin, lekin shaxsga nisbatan bepisand ohangda ishlatilsa, disfemik maʼno kasb etadi. Oʻzbek tilidagi "kampir" yoki "chol" soʻzlari ham oilaviy yaqinlik va mehr kontekstida neytral yoki ijobiy boʻlishi mumkin, ammo kamsitish niyatida ishlatilsa, disfemik tus oladi. Demak, evfemizm va disfemizmni baholashda faqat lugʻaviy maʼno emas, balki intonatsiya, vaziyat, adresat, ijtimoiy masofa va nutq maqsadi ham muhim.

Muhokama

Ingliz va oʻzbek tillaridagi evfemizm va disfemizm birliklari umumiy funksional oʻxshashliklarga ega: har ikki tilda evfemizm tabu yoki noqulay mavzuni yumshatadi, disfemizm esa salbiy bahoni kuchaytiradi. Biroq ularning madaniy asoslarida farqlar mavjud. Ingliz tilida evfemizmlar koʻpincha siyosiy korrektlik, huquqiy ehtiyotkorlik, institutsional rasmiylik va individual shaxs huquqlarini hurmat qilish bilan bogʻliq.

O'zbek tilida esa evfemizm ko'proq hurmat, andisha, uyat, diniy-ma'naviy qarashlar, kattaga ehtirom va ijtimoiy murosas bilan bog'liq holda ishlatiladi.

Disfemizm ham madaniy tafovutlar ko'zga tashlanadi. Ingliz tilida disfemizm ko'pincha publitsistik tanqid, siyosiy bahs, satira, norasmiy nutq va internet kommunikatsiyasida keng qo'llanadi. O'zbek tilida esa disfemik birliklar ko'proq og'zaki nutq, badiiy matn, kinoya, xalqona baholash va keskin tanqidda uchraydi. Biroq rasmiy nutqda disfemizmdan foydalanish odatda nutq madaniyati talablariga zid hisoblanadi.

Evfemizm va disfemizm o'rtasidagi asosiy farq faqat yumshoqlik va qo'pollikda emas, balki kommunikativ niyatda ham ko'rinadi. Evfemizm tinglovchini ehtiyot qilish, ijtimoiy muvozanatni saqlash, keskinlikni kamaytirish yoki noqulay haqiqatni silliqlash uchun ishlatiladi. Disfemizm esa tinglovchiga ta'sir o'tkazish, salbiy munosabatni ochiq ko'rsatish, raqibni zaiflashtirish yoki obyektning qadrsizlantirish uchun qo'llanadi. Shu bois evfemizm "muloyimlashtirish strategiyasi", disfemizm esa "keskinlashtirish strategiyasi" sifatida talqin qilinishi mumkin.

Biroq evfemizm har doim ijobiy hodisa emas. Siyosiy, iqtisodiy yoki byurokratik nutqda u haqiqatni yashirish, javobgarlikni kamaytirish yoki jamoatchilik fikrini boshqarish vositasiga aylanishi mumkin. Masalan, "optimallashtirish" so'zi ayrim kontekstlarda ish o'rinlarini qisqartirishni yumshatib ko'rsatishi mumkin. Xuddi shunday, "narxlarni erkinlashtirish" iborasi ayrim vaziyatlarda narx oshishini bevosita aytmaslikka xizmat qiladi. Demak, evfemizmning pragmatik bahosi kontekstga bog'liq: u ham odob vositasi, ham manipulyativ vosita bo'lishi mumkin.

Disfemizm ham har doim faqat salbiy emas. Badiiy matnda, satirada yoki publitsistik tanqidda u ijtimoiy illatni fosh qilish, obraz yaratish, muallif munosabatini kuchli ifodalash vazifasini bajaradi. Ammo kundalik muloqotda disfemizmdan nazoratsiz foydalanish konflikt, kamsitish, stereotip va kommunikativ zo'riqishni kuchaytiradi. Shuning uchun mazkur birliklarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarjimashunoslik, jurnalistika, nutq madaniyati va madaniyatlararo kommunikatsiya uchun ham muhimdir.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillarida evfemizm va disfemizm birliklari murakkab lingvistik-pragmatik hodisa bo'lib, ular so'zlovchining kommunikativ maqsadi, madaniy qadriyati, adresatga munosabati va nutqiy vaziyat bilan bevosita bog'liq. Evfemizm ijtimoiy noqulay, tabu yoki keskin tushunchalarni yumshatish, hurmat va andishani saqlash, hamdardlik bildirish, rasmiylikni ta'minlash hamda ayrim hollarda voqelikni niqoblash vazifasini bajaradi. Disfemizm esa salbiy bahoni kuchaytirish, emotsional ta'sirni oshirish, tanqid, masxara yoki haqoratni ifodalashga xizmat qiladi.

Qiyosiy tahlil ingliz tilida evfemizmlar ko'proq siyosiy korrektlik, institutsional rasmiylik va ijtimoiy sezgirlik bilan bog'liq ekanini, o'zbek tilida esa hurmat,

andisha, diniy-ma'naviy qadriyatlar va milliy nutq odobi bilan chambarchas aloqadorligini ko'rsatdi. Disfemizm esa har ikki tilda salbiy baholash vositasi bo'lsa-da, uning qo'llanish darajasi va ijtimoiy maqbulligi nutq vaziyatiga qarab farqlanadi.

Maqola natijalaridan kelib chiqib, evfemizm va disfemizmni tarjima qilishda so'zma-so'z muqobil tanlash yetarli emas; birlikning pragmatik vazifasi, madaniy konteksti, rasmiylik darajasi va adresatga ta'siri hisobga olinishi kerak. Kelgusida ushbu mavzuni ingliz va o'zbek ommaviy axborot vositalari, siyosiy nutq, tibbiy diskurs, internet muloqoti va badiiy adabiyot materiallari asosida korpus tahlili orqali yanada chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Omonturdiyev A. J. Evfemik vositalarning funksional xususiyatlari: filol. fan. nomz. diss. - Toshkent, 1997.
2. Omonturdiyev A. J. Professional nutq evfemikasi: filol. fan. d-ri diss. avtoref. - Toshkent, 2009.
3. Qodirova X. O'zbek tilida evfemizm va disfemizm. - Toshkent: Bookmany print, 2022.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
5. Qodirova X. O'zbek ismlarida evfemizatsiya va uning disfemizatsiyalashuviga oid muammolar // Til va adabiyot masalalari, 2022.
6. Bahramovna, Y. S. (2022). Etymological And Semantic Analysis Of Clothing Names In Different Systemic Languages. Web Of Scientist: International Scientific Research, 83-88.
7. Bahromovna, Y. S. (2021). Thematic Division of Clothing Names in English and Uzbek. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 1(2), 61-62.